

Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΑΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΣΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ: Η ΑΛΛΗ ΟΨΗ ΤΟΥ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟΥ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΥ;

Κεραμίδου Ιωάννα

Εισαγωγή

Το πέρασμα των σύγχρονων οικονομιών από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, από μια φάση ταχύρρυθμης οικονομικής ανάπτυξης σε μια άλλη κρίσης και οικονομικής αστάθειας εγκαινιάζει μια νέα εποχή, κατά τη διάρκεια της οποίας σημειώνεται μια θεαματική άνοδο της ανεργίας. Οι τρομακτικές διαστάσεις που λαμβάνει προοδευτικά η ανεργία στις περισσότερες χώρες αναγκάζει τους υπεύθυνους πολιτικής ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και ύστερα να λάβουν μια σειρά μέτρα, τα οποία, όμως, όπως προκύπτει από τις εμπειρικές ενδείξεις, δεν φαίνεται να αποδίδουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Τα αίτια εμφάνισης της μαζικής ανεργίας στις περισσότερες χώρες καθώς και οι λόγοι που οι εφαρμοζόμενες πολιτικές δεν έχουν καταφέρει έως σήμερα να παρέχουν μια ικανοποιητική λύση στην κοινωνική αυτή μάστιγα αποτελούν αντικείμενο μιας συζήτησης που διαρκεί εδώ και μια εικοσαετία. Η εμφάνιση της μαζικής ανεργίας αποδίδεται συνήθως στους παράγοντες, οι οποίοι σύμφωνα με το γενικό θεωρητικό πλαίσιο κάθε ερευνητή οδηγούν στην οικονομική στασιμότητα ή στην επιβράδυνση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης (ελλιπή ενεργό ζήτηση, υψηλό εργατικό κόστος, πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους κ.α)· ενώ δεν είναι λίγες και οι θεωρίες που αναζητούν τα αίτια της ανεργίας στις επιπτώσεις της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών.

Με την εισήγηση μου θα επιχειρήσω να διακρίνω σε ένα κατ' αρχήν θεωρητικό επίπεδο τις πιθανές αιτίες εκδήλωσης του φαινομένου της μαζικής ανεργίας σε μια χώρα. Ειδικότερα η διάλεξή μου θα ξεκινήσει από τη στατιστική απεικόνιση των διαχρονικών τάσεων της ανεργίας στην Ελλάδα και στις χώρες του ΟΟΣΑ (με βάση τα δημοσιευμένα στοιχεία του ΟΟΣΑ - Employment Outlook - και τις έρευνες του Εργατικού Δυναμικού της ΕΣΥΕ). Στη συνέχεια θα ακολουθήσει μια συνοπτική παρουσίαση των κυριότερων θεωριών που έχουν διαμορφωθεί κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα για την ερμηνεία της μα-

ζικής ανεργίας. Τέλος, μέσα από την κριτική επεξεργασία των διαφόρων ερμηνειών για την ανεργία, θα προσπαθήσω να προσδιορίσω τις παραμέτρους - ή τις αιτιώδεις σχέσεις- που οφείλει να εξετάζει η οικονομική ανάλυση της ανεργίας.

Μέσα από τη θεωρητική ενασχόληση αναγνωρίζεται ότι οι αιτίες μαζικής ανεργίας δεν είναι άλλες από αυτές που συνήθως προβάλλονται μέσα από τη σχετική βιβλιογραφία: διακοπή της (ή επιβράδυνση των ρυθμών) κεφαλαιακής συσσώρευσης, εφαρμογή νέων τεχνολογιών. Ωστόσο, οι διάφορες ερμηνείες συνηθίζουν να αποδίδουν την ανεργία που προέρχεται από την επιβράδυνση των ρυθμών ανάπτυξης του κεφαλαίου (ή από τη διακοπή της ανάπτυξης) σε μια σειρά παραμέτρους που αναδύονται από το συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων στο εσωτερικό μιας χώρας. Σε αντίθεση με αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις στο πλαίσιο αυτής της εισήγησης επιχειρείται να τεκμηριωθεί μια άλλη προσέγγιση η οποία αναγνωρίζει, μεταξύ των άλλων, ως πιθανές αιτίες εμφάνισης της μαζικής ανεργίας σε μια χώρα και μια σειρά ακόμη παραμέτρων που πηγάζουν από τους συσχετισμούς των κοινωνικών δυνάμεων στο εσωτερικό των άλλων χωρών και συνδέονται στενά με τον παγκόσμιο χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος (κάμψη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας ή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στην πλειοψηφία των άλλων χωρών κ.λ.π.).

1. Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα και στις χώρες του ΟΟΣΑ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 έως και σήμερα η ανεργία στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ διαμορφώνεται σε πολύ ψηλά επίπεδα, σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες δεκαετίες. Στα μέσα της δεκαετίας του '80 το ποσοστό ανεργίας στις χώρες αυτές σχεδόν ανέρχεται σε σχεδόν τριπλάσια επίπεδα σε σύγκριση με εκείνα της δεκαετίας του '60 (βλέπε πίνακα Π1). Στη δεκαετία του '90 το επίπεδο ανεργίας εξακολουθεί να διατηρείται σε υψηλά ποσοστά κοντά στο 7,8%, ίσα σχεδόν με εκείνα των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '80¹. (βλέπε επίσης πίνακα παραρτήματος Α1).

Σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ, στις οποίες το επίπεδο ανεργίας αρχίζει να αυξάνει από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και ύστερα, στην Ελλάδα το ποσοστό ανεργίας σημείωσε μια θεαματική αύξηση από το 1979 και έκτοτε (βλέπε διάγραμμα Δ.1). Από τότε η ανεργία προσλαμβάνει μεγάλες διαστάσεις, το 1984 οι άνεργοι στην Ελλάδα φτάνουν να αντιπροσωπεύουν το 8,5% του εργατικού δυναμικού από 2% περίπου που ήταν στη δεκαετία του '70 (βλέπε επίσης πίνακα παραρτήματος Α.2). Προς τα τέλη της δεκαετίας του '80, εντούτοις, η ανεργία εμφανίζει μια ελαφρά μείωση (κατά 31.816 άτομα) στην Ελλάδα όπως άλλωστε και στις περισσότερες άλλες χώρες. Η κατάσταση όμως αυτή δε

διαρκεί για πολύ, καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 εμφανίζεται και πάλι μια νέα αυξητική τάση (βλέπε Διάγραμμα Δ.2). Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια των έξι τελευταίων χρόνων (1990-1996) καταγράφονται ως άνεργοι άλλα 148.000 χιλιάδες άτομα (δηλαδή μια αύξηση των ανέργων κατά 43%). Έτσι σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, το 1996 οι άνεργοι στην Ελλάδα φτάνουν να απαριθμούν σε 450.000 περίπου άτομα, τα οποία αντιπροσωπεύουν το 10,6% του εργατικού δυναμικού (βλέπε πίνακα παραρτήματος Α.2)².

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η αύξηση της ανεργίας στην Ελλάδα στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '80 και του '90 δεν προέρχεται από τη μείωση της απασχόλησης, αλλά από τη ραγδαία αύξηση του εργατικού δυναμικού. Αντιθέτως, η συνολική απασχόληση στις επίμαχες περιόδους (1979-1984 και 1990-1996) παρουσιάζει μια μικρή αύξηση, η οποία όμως δεν αποδεικνύεται ικανή να απορροφήσει την αλματώδη άνοδο της προσφοράς εργασίας, με αποτέλεσμα το ποσοστό ανεργίας να αυξάνεται, σ' αντίθεση με άλλες εποχές (βλέπε πενταετία 1985-1990), όπου μια εξίσου μικρή αύξηση της συνολικής απασχόλησης κατάφερε να μειώσει ελαφρώς το επίπεδο ανεργίας (κατά 1,7% περίπου ποσοστιαίες μονάδες, ή κατά 31.816 άτομα), καθώς η προσφορά εργασίας παρέμενε σταθερή. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στην αποθάρρυνση από την αναζήτηση εργασίας και στην απομάκρυνση από την αγορά εργασίας ενός τμήματος του εργατικού δυναμικού λόγω της θεαματικής "έκρηξης" της ανεργίας σε εκείνη την φάση. (βλέπε πίνακα παραρτήματος Α.2).

Πίνακας 1

Χώρες	Άνεργοι ως % του συνολικού ενεργού πληθυσμού						
	Μέσοι όροι περιόδου						
	60-67	68-73	60-73	74-79	80-89	90-93	60-93
Ηνωμένες Πολιτείες	5,0	4,6	4,8	6,7	7,2	6,5	6,0
Ιαπωνία	1,3	1,2	1,3	1,9	2,5	2,2	1,9
Γερμανία	0,8	0,8	0,8	3,4	6,8	7,3	3,8
Γαλλία	1,5		2,0	4,5	9,0	10,0	5,5
Ιταλία	4,9	5,7	5,3	6,6	9,9	11,0	7,5
Αγγλία	1,5	2,4	1,9	4,2	9,5	8,3	5,3
Καναδά	4,8	5,4	5,0	7,2	9,3	10,2	7,3
Σύνολο	3,0	3,2	3,1	4,9	6,9	6,7	4,9
Αυστραλία	1,9	2,0	2,0	5,0	7,5	9,5	5,0
Αυστρία	2,0	1,4	1,7	1,7	3,3	3,6	2,4
Βέλγιο	2,1	2,3	2,2	5,7	11,1	10,1	6,4
Δανία	1,6	1,0	1,3		8,0	9,3	

Φιλανδία	1,6	2,6	2,0	4,4	4,9	10,4	4,3
Ελλάδα	5,2	3,7	4,6	1,9	6,6	8,3	5,2
Ισλανδία							
Ιρλανδία	4,9	5,6	5,2	7,6	14,3	15,3	9,5
Λουξεμβούργο							
Μεξικό							
Κάτω Χώρες	0,7	1,5	1,1	4,9	9,8	6,8	5,0
Νέα Ζηλανδία	0,1	0,3				9,4	
Νορβηγία	1,0			1,8	3,0	5,6	
Πορτογαλία	2,4	2,5	2,4	6,0	7,3	4,7	
Ισπανία	2,3	2,7	2,5	5,3	17,5	18,1	9,2
Σουηδία	1,6	2,2	1,9	1,9	2,5	4,5	2,4
Ελβετία					0,6	2,2	
Τουρκία	9,5	11,6	8,8	8,3	7,5	7,6	8,2
Σύνολο μικρών χωρών	3,7	4,3	3,5	5,1	8,7	9,2	6
ΕΟΚ των 15	2,2	2,3	2,3	4,6	9,2	9,4	5,6
Σύν.ΟΟΣΑ-Ευρώπης	2,8	3,4	2,9	4,8	8,8	9,1	5,7
Σύν.ΟΟΣΑ εκτός ΗΠΑ	2,5	3,0	2,6	4,3	7,3	7,5	4,8
Σύνολο ΟΟΣΑ	3,1	3,4	3,2	5,0	7,2	7,2	5,2

Πηγή: OECD, *Statistiques Retrospectives, 1960-1993*

2. Οι θεωρητικές αναζητήσεις για την εμφάνιση της μαζικής ανεργίας

Η ανεργία υπήρξε ένα από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησε την πολιτική οικονομία. Οι κυριότερες θεωρίες που αναπτύχθηκαν για την ερμηνεία της ανεργίας πρόβλεπαν μια σειρά παράγοντες ως αιτίες της ανεργίας. Οι θεωρίες νεοκλασικής έμπνευσης απέδιδαν το φαινόμενο της ανεργίας στην ανεπαρκώς υψηλή κερδοφορία των παραγωγικών δραστηριοτήτων που προκαλεί σχεδόν αποκλειστικά το υψηλό εργατικό κόστος, επειδή διάφοροι θεσμικοί και μη παράγοντες παρεμποδίζουν τη εύρυθμη λειτουργία της αγοράς. Οι θεωρίες κεύνσιανης σύλληψης αναζητούσαν τα αίτια της ανεργίας στους παράγοντες που προσδιορίζουν την ενεργό ζήτηση (κυκλική ανεργία). Στην αντίπερα όχθη του ιδεολογικού φάσματος, οι μαρξικές και μαρξιστικές αναλύσεις υποστήριζαν ότι τα αίτια της ανεργίας συνδέονταν στενά με τους παράγοντες που επιβάλλουν την οικονομική κρίση, η οποία προκαλεί ανεργία καθώς, επίσης, και με τον Τεχνολογικό μετασχηματισμό που υποκαθιστά την ανθρώπινη εργασία με μηχανές και τροφοδοτεί ένα «εφεδρικό στρατό».

Με την εμφάνιση της μαζικής ανεργίας στη σύγχρονη περίοδο αναθερμαίνεται η συζήτηση και προβάλλεται ένα πλήθος θεωριών που επιχειρούν να ερμηνεύσουν τους λόγους που δημιουργείται η ανεργία, καθώς και να προτείνουν τις πολιτικές και τα μέτρα που θα οδηγούσαν στον περιορισμό της. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι κατά την περίοδο αυτή εκτός από την επιβράδυνση των επενδύσεων και την αύξηση της ανεργίας η περίοδος μετά το 1974 χαρακτηρίστηκε επίσης από ένα υψηλό επίπεδο πληθωρισμού. Σε αντίθεση με προηγούμενες εποχές, όπου η ύφεση συνοδευόταν από μια γενική πτώση των τιμών, η οικονομική στασιμότητα, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια εκδήλωσης της κρίσης συνοδευόταν από ένα υψηλό επίπεδο πληθωρισμού, φαινόμενο που στη σχετική βιβλιογραφία συνηθίζεται να αποκαλείται ως «στασιμοπληθωρισμός».

Η εμφάνιση της ανεργίας και του πληθωρισμού μαζί κατά την τελευταία περίοδο οδήγησε στην έντονη αμφισβήτηση των κυρίαρχων μέχρι τότε κεϋνσιανών αντιλήψεων και των εφαρμοζόμενων πολιτικών³. Οι μακρο-οικονομικές πολιτικές κεϋνσιανής έμπνευσης αρχίζουν να εγκαταλείπονται από τις περισσότερες κυβερνήσεις ως υπεύθυνες του πληθωρισμού, της επιβράδυνσης των επενδύσεων και της εμφάνισης της ανεργίας. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι εμφανίζονται για να προτείνουν τις παλιές καλές συνταγές του παρελθόντος. Οι λύσεις εξόδου από την κρίση δεν θα πρέπει να αναζητούνται στο πλαίσιο των κεϋνσιανών δογμάτων (ενίσχυση της ζήτησης). Ο εξοστρακισμός πάσης φύσεως εμποδίων στις αγορές προϊόντων, εργασίας, χρήματος όπως επίσης και η εφαρμογή περιοριστικής νομισματικής πολιτικής θα οδηγήσουν στην σταθεροποίηση και στην ταχύρρυθμη ανάπτυξη των οικονομιών. Στη λογική αυτή, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι προβάλλουν «νέες» θεωρίες και αντίστοιχες πολιτικές παρέμβασης που θα οδηγήσουν στον περιορισμό της ανεργίας χωρίς αντίστοιχη αύξηση του πληθωρισμού.

Μια από τις πρώτες θεωρίες που διαμορφώθηκε εκείνη την περίοδο ήταν αυτή του «φυσικού ποσοστού ανεργίας», η οποία θεμελιώθηκε από τον Μ. Friedman και τη σχολή του Σικάγου. Ο στόχος της πλήρους απασχόλησης θα πρέπει να εγκαταλειφθεί, υποστήριζαν οι εκπρόσωποι αυτής της θεώρησης, γιατί σε κάθε οικονομία υπάρχει ένα «φυσικό ποσοστό ανεργίας», δηλαδή ένα μέγεθος ανεργίας που οποιαδήποτε πολιτική παρέμβαση για τον περιορισμό του θα οδηγούσε σε αύξηση του πληθωρισμού⁴.

Όσον αφορά δε στην ερμηνεία του φαινομένου της μαζικής ανεργίας, η νεοκλασική «ορθοδοξία», σε αντίθεση με τους κεϋνσιανούς οικονομολόγους που υποστήριζαν ότι η ανεργία είναι ακούσια και προϊόν της οικονομικής κρίσης που δημιουργείται εξαιτίας της ανεπαρκούς ενεργούς ζήτησης, προτάσσει μια άλλη θεωρητική προσέγγιση που αντιμετωπίζει την ανεργία ως ηθελήμενη. Το άτομο

επιλέγει να είναι άνεργο, υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι των θεωριών αυτών, είτε γιατί με το μισθό που του προσφέρουν δεν δέχεται να εργαστεί, είτε επειδή ο μισθός παρουσιάζει μια ακαμψία προς τα κάτω λόγω των εθνικών συλλογικών συμβάσεων, είτε γιατί προσδοκά ότι θα βρει μια καλύτερη εργασία. Αναλύσεις όπως αυτή του E.S. Phelps⁵, μια από τις πιο διαδεδομένες θεωρίες ηθελημμένες ανεργίας, απέδιδε ένα μεγάλο μερίδιο ευθύνης για τα υψηλά ποσοστά ανεργίας **στο σύστημα ασφαλιστικής κάλυψης των ανέργων**. Σύμφωνα με τη θεώρηση τα επιδόματα ανεργίας προσδιορίζουν θετικά το ύψος του «μισθού επιφύλαξης», δηλαδή του κατώτατου μισθού που θα δεχόταν ο άνεργος για να εργαστεί και παρακινούν τον άνεργο να παραμείνει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα σε μια κατάσταση αναζήτησης εργασίας με την προσδοκία ότι θα μπορέσει στο μέλλον να βρει μια εργασία που θα του προσφέρει μεγαλύτερο μισθό (θεωρία αναζήτησης εργασίας).

Με τη θεαματική αύξηση της ανεργίας στα χρόνια του '80, νέες θεωρίες διαμορφώθηκαν για την ερμηνεία της ανεργίας (θεωρίες των άτυπων συμβάσεων, η θεωρία των αποτελεσματικών μισθών, η θεωρία των insiders-outsiders). Ακόμη όμως και αυτή η σύγχρονη νεοκλασική αντίληψη εξακολουθεί να αποδίδει την (ακούσια) ανεργία στην ανισορροπία της αγοράς εργασίας, που προκαλεί η ελλειψής **προσαρμοστικότητα της αμοιβής εργασίας προς τα κάτω**, όχι εξαιτίας της ύπαρξης του θεσμικού πλαισίου, κοινός τόπος στις προγενέστερες θεωρίες νεοκλασικής έμπνευσης, αλλά ως αποτέλεσμα των ορθολογικών επιλογών των μισθωτών και των επιχειρήσεων⁶.

Σύμφωνα με μια άλλη εξίσου διαδεδομένη ερμηνεία, τα αίτια της ανεργίας είναι διαρθρωτικά και οφείλονται στο γεγονός ότι η προσφερόμενη εργασία δεν μπορεί να προσαρμοστεί στις νέες απαιτούμενες ειδικότητες και δεξιότητες. Τα εργασιακά προσόντα των ανέργων αποκλίνουν από τις εργασιακές δεξιότητες που απαιτούν οι νέες θέσεις εργασίας στις διάφορες επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα οι νέες θέσεις εργασίας που δημιουργούνται να μη μπορούν να καλυφθούν από τη συγκεκριμένη προσφορά εργασίας.

Από την άλλη μεριά πρόσφατες μελέτες του ΟΟΣΑ «ανακαλύπτουν» ότι ανεργία προκαλεί επίσης και η **τεχνολογική καθυστέρηση**. Το φαινόμενο της ανεργίας, σύμφωνα με τα ευρήματα αυτών των ερευνών, είναι ιδιαίτερα έντονο σε «τεχνολογικά καθυστερημένους» κλάδους, σε αντίθεση με άλλους τεχνολογικά δυναμικούς τομείς που δημιουργούνται νέες θέσεις απασχόλησης⁷. Κατά αυτό τον τρόπο υποστηρίζεται ότι η εξέλιξη της απασχόλησης σε μια χώρα ή σε ένα κλάδο εξαρτάται από το βαθμό προσαρμογής μιας οικονομίας ή ενός κλάδου στις νέες τεχνολογίες που αναδύονται διεθνώς.

Στους διεθνείς οργανισμούς (ΟΟΣΑ, ΕΟΚ, κ.α), λοιπόν, αλλά και στα περισσότερα προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης που εξαγγέλλονται κατά καιρούς

από τις διάφορες κυβερνήσεις επικρατεί η αντίληψη ότι το πρόβλημα της ανεργίας οφείλεται είτε στην ανεπαρκή υψηλή κερδοφορία των παραγωγικών δραστηριοτήτων, είτε στη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, είτε και στα δύο μαζί, που προκαλεί σχεδόν αποκλειστικά το υψηλό εργατικό κόστος, εξαιτίας του γεγονότος ότι διάφοροι θεσμικοί ή μη θεσμικοί παράγοντες δεν αφήνουν τη αγορά εργασίας να λειτουργήσει όπως θα έπρεπε να λειτουργήσει. Ως εκ τούτου, ως πρώτος στόχος της οικονομικής πολιτικής προτάσσεται η μείωση του κόστους εργασίας, η οποία, όπως υποστηρίζεται, θα επιτρέψει τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας, την αποκατάσταση του ποσοστού κέρδους, και κατ' επέκταση την άνοδο των παραγωγικών επενδύσεων και συνακόλουθα και της απασχόλησης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα περισσότερα νεοκλασικά ερμηνευτικά σχήματα, η αύξηση της απασχόλησης θα προκύψει ως έμμεση συνέπεια της μείωσης του κόστους εργασίας, της αύξησης της ανταγωνιστικότητας και των εξαγωγών, της ανόδου της κερδοφορίας και των επενδύσεων.

Οι νεοφιλελεύθερες αυτές πεποιθήσεις και οι αντίστοιχες εφαρμοζόμενες πολιτικές παρέμβασης δέχονται τη σφοδρή κριτική των κεϋνσιανών οικονομολόγων, οι οποίοι κατηγορούν τη νεοκλασική ορθοδοξία ότι έχει βυθίσει τις οικονομίες σε μια μακροχρόνια ύφεση με τις περιοριστικές μακροοικονομικές πολιτικές που εφαρμόζει με μεγάλη συνέπεια κατά τα τελευταία σχεδόν είκοσι χρόνια. Ο Νομπελίστας Φράνκο Μοντιλιάνι, από τους παλαιότερους κεϋνσιανούς οικονομολόγους, καλεί τις κυβερνήσεις να αρχίσουν να ασκούν μια περισσότερο επεκτατική μακροοικονομική πολιτική, υποστηρίζοντας ότι «ολόκληρη σχεδόν η ανεργία στην Ευρώπη, το 9% από το 11%, οφείλεται στην ανεπάρκεια της ζήτησης»⁸.

Ωστόσο, δεν χρειάζεται να είναι κανείς κεϋνσιανός για να διαπιστώσει τα αντιφατικά αποτελέσματα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Οι πολιτικές που επικρατούν σήμερα με στόχο την ενίσχυση του ποσοστού κέρδους και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, ακόμη και στις περιπτώσεις της καλύτερης τους εφαρμογής, είναι σαφές ότι δεν είναι σε θέση να διεγείρουν την επενδυτική δραστηριότητα ιδιαίτερα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, γιατί αυτές είναι συγχρόνως σχεδόν αποκλειστικά υπεύθυνες για τον ακρωτηριασμό της εσωτερικής και παγκόσμιας αγοράς, βασικό εμπόδιο για την ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση.

Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού αναδύεται μια άλλη ερμηνευτική τάση για την ανεργία που πηγάζει από τις προσεγγίσεις σε όρους Ρύθμισης. Η αποτυχία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι αυτής της θεώρησης, έγκειται στο γεγονός ότι η μαζική ανεργία δε δημιουργείται μόνο εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους, την οποία μανιωδώς προσπαθούν

να αντιστρέψουν οι πολιτικές νεοκλασικής έμπνευσης, αλλά και εξαιτίας της ανεπαρκούς καταναλωτικής ζήτησης, την οποία οι ίδιες αυτές πολιτικές διεγείρουν. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η δυσαρμονία που επικρατεί σήμερα ανάμεσα στα νέα παραγωγικά πρότυπα και στις προωθούμενες αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις εμποδίζει την προσπάθεια επίλυσης του προβλήματος της ανεργίας. Η εμφάνιση της μαζικής ανεργίας ύστερα από την κρίση του φορντισμού στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος τρόπος ρύθμισης δεν μπορεί να εξασφαλίσει πλέον μια σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου σε μια μακροχρόνια βάση, γιατί η αποκατάσταση του ποσοστού κέρδους έχει ως αντίτιμο **τον ακρωτηριασμό της καταναλωτικής ζήτησης**. Σε αντίθεση έρχονται με άλλες εποχές, όπου οι κοινωνικοί θεσμοί και ιδιαίτερα το συγκεκριμένο καθεστώς εργασιακών σχέσεων εξασφάλιζαν μια παράλληλη κίνηση ανάμεσα στα κέρδη και στους μισθούς, στις επενδύσεις και στην κατανάλωση, η οποία στήριξε μια ταχύρρυθμη και σταθερή ανάπτυξη του κεφαλαίου (φορντικό μοντέλο ανάπτυξης) κατά τη πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1950-1973), γεγονός που εξηγεί τα χαμηλά επίπεδα ανεργίας που χαρακτηρίζαν τις περισσότερες ανεπτυγμένες οικονομίες κατά το ίδιο χρονικό διάστημα. Εκτός, όμως, από την οικονομική κρίση, οι ερευνητές της Ρύθμισης, με αφετηρία τις μαρξικές αναλύσεις περί εφεδρικού στρατού αναγνωρίζουν ότι ανεργία προκαλεί επίσης και ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων, καθώς ο τελευταίος εδράζεται πάνω στην υποκατάσταση της ανθρώπινης εργασίας με ηλεκτρονικές μηχανές, μέσω της οποίας τίθεται σε διαθεσιμότητα ένα σημαντικό τμήμα της εργατικής δύναμης.

Τις αντιλήψεις «περί εφεδρικού στρατού» δείχνει να συναντά μια άλλη εξίσου διαδεδομένη ερμηνευτική τάση: **οι θεωρίες τεχνολογικής ανεργίας**, οι οποίες αποδίδουν ένα πολύ μεγάλο μερίδιο ευθύνης για την αύξηση της ανεργίας στις τεχνολογικές καινοτομίες που εισάγονται με πολύ γρήγορους ρυθμούς και σε μαζική κλίμακα κατά την τελευταία εικοσαετία στις σύγχρονες κοινωνίες. Αναλύσεις όπως αυτή του Rifkin εξηγούν τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας στις σύγχρονες οικονομίες, ως το αποτέλεσμα του επανασχεδιασμού του τρόπου οργάνωσης των επιχειρήσεων σύμφωνα με το ιαπωνικό μοντέλο της «λιτής παραγωγής» και της ταχύτατης διάχυσης των νέων τεχνολογιών που υποκαθιστούν σε μαζική κλίμακα την ανθρώπινη εργασία με μηχανές. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση στη σημερινή εποχή, η διάχυση των νέων τεχνολογιών σε όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας αντικαθιστά την εργασία ενός μεγάλου αριθμού ατόμων με μηχανές, γεγονός που οδηγεί σε μια σημαντική μείωση της απασχόλησης και κατ' επέκταση της ανεργίας⁹. Το φαινόμενο της ανεργίας, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των εκπροσώπων αυτής της ερμηνευτικής τάσης, θα προ-

ολάβει τρομακτικές διαστάσεις στο μέλλον, αν οι κυβερνήσεις δε λάβουν δραστικά μέτρα για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος.

Τέλος, μια άλλη ομάδα ερευνητών τα τελευταία χρόνια αποδίδει την αύξηση της ανεργίας στις ανεπτυγμένες οικονομίες στην παγκοσμιοποίηση του οικονομικού συστήματος (πααραγωγικού-χρηματοπιστωτικού) και στην είσοδο στο παιχνίδι του διεθνούς ανταγωνισμού των νέων βιομηχανικών χωρών, οι οποίες έχουν το πλεονέκτημα του χαμηλού εργατικού κόστους. Ένα μεγάλο μέρος της απώλειας των θέσεων εργασίας αλλά και της μείωσης της ζήτησης για ανειδίκευτη εργασία που παρατηρείται στις ΗΠΑ και στις χώρες της ΕΕ κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '80 και του '90 δεν είναι άσχετη, υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι αυτής της προσέγγισης, με την παρατηρούμενη κατά την ίδια χρονική περίοδο αύξηση των βιομηχανικών εισαγωγών από τις χώρες του τρίτου κόσμου. Μέσα στη δίνη της παγκοσμιοποίησης η σχετικά χαμηλή αξία της εργατικής δύναμης στις νέες βιομηχανικές χώρες και η συνακόλουθη αύξηση των εισαγωγών από τις χώρες αυτές προς τις ανεπτυγμένες οικονομίες, έχει ως αποτέλεσμα, υποστηρίζουν οι εκπρόσωποι αυτής της ερμηνευτικής τάσης, *οι θέσεις εργασίας από τον Πρώτο Κόσμο να "μετακομίζουν" προς τις οικονομίες χαμηλού εργατικού κόστους*¹⁰.

2. Οι πιθανές αιτίες εμφάνισης της μαζικής ανεργίας

Όλες σχεδόν οι προηγούμενες προσεγγίσεις, είτε το διατυπώνουν ρητά είτε όχι, αντιμετωπίζουν τη μαζική ανεργία ως φυσική συνέπεια των φαινομένων της οικονομικής κρίσης: η διακοπή των επενδύσεων, της παραγωγής και της απασχόλησης θέτει σε «διαθεσιμότητα» ένα μέρος της εργατικής δύναμης. Η πλειοψηφία των παραπάνω προσεγγίσεων αναζητά, πολύ σωστά, τα αίτια της ανεργίας στους παράγοντες που σύμφωνα με το θεωρητικό τους πλαίσιο προσδιορίζουν τη διακοπή ή επιβράδυνση της ανάπτυξης του κεφαλαίου (ανεπαρκής ενεργός ζήτηση, πτώση του ποσοστού κέρδους, απώλεια διεθνούς ανταγωνιστικότητας κ.α.).

Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα ήθελα να παρατηρήσω ότι το φαινόμενο της ανεργίας δεν επιδέχεται μονοσήμαντες ερμηνείες που δίνουν έμφαση στον ένα ή στον άλλο παράγοντα (π.χ. στο ποσοστό κέρδους ή στην ενεργό ζήτηση). Αφού η διακοπή της συσσώρευσης του κεφαλαίου και κατ' επέκταση η εμφάνιση της μαζικής ανεργίας μπορεί ανάλογα με το θεσμικό πλαίσιο που ισχύει κάθε φορά, άλλοτε να οφείλεται στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, άλλοτε στην ανεπαρκή (καταναλωτική) ζήτηση, και άλλοτε σε κάποια άλλη παράμετρο (απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας κ.α.). Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η κριτική

που θα μπορούσε να ασκηθεί στις περισσότερες από τις προσεγγίσεις που παρουσίασα προηγουμένως είναι ότι επιχειρούν να ερμηνεύσουν το πρόβλημα της ανεργίας στη βάση γενικών ερμηνευτικών σχημάτων, που μπορούν να εφαρμοστούν παντού και πάντα. Σε αντίθεση με την μεθοδολογία αυτή, θεωρώ πιο δόκιμη την πρόταση της «γαλλικής σχολής της Ρύθμισης», που δηλώνει ότι, για να ερμηνεύσει κανείς την άνοδο της ανεργίας σε μια χώρα, θα πρέπει κατ' αρχήν να διασαφηνίσει τις ιδιαίτερες συνθήκες επιβράδυνσης της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα: ήτοι θα πρέπει κατά αρχήν να διασαφηνίσει το χαρακτήρα της αντίφασης (υστέρηση των παραγωγικών δυνάμεων έναντι του πρότυπου κατανάλωσης ή το αντίστροφο) πάνω στην οποία σκοντάφτει η συσσώρευση του κεφαλαίου: **πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή ανεπαρκής (καταναλωτική) ζήτηση**.

Αν και η αντίληψη αυτή είναι σωστή, όπως έχω επισημάνει σε άλλες εργασίες¹¹, η πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή η ανεπαρκής καταναλωτική ζήτηση θα ήταν το αποτέλεσμα όπως συνηθίζεται να παρουσιάζεται από τη σχετική βιβλιογραφία, ενός ιστορικά διαμορφωμένου ταξικού συσχετισμού δυνάμεων αποκλειστικά και μόνο στο εθνικό πλαίσιο, μόνο στην περίπτωση που η κεφαλαιακή συσσώρευση ήταν αυτάρκης στο πλαίσιο μιας χώρας. Όπως φαίνεται, όμως, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της επικράτησης και επέκτασης του καπιταλιστικού συστήματος η συσσώρευση του κεφαλαίου «ολοκληρώνεται» στο πλαίσιο ενός διεθνούς καταμερισμού της εργασίας. Σήμερα μεταξύ των διαφόρων χωρών διενεργούνται εκτεταμένες ανταλλαγές εμπορευμάτων, μετακινήσεις κεφαλαίων και εργατικού δυναμικού. Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι αντιφάσεις που δημιουργεί η ίδια η διαδικασία της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης δεν επιλύονται ούτε έρχονται να εκδηλωθούν στο πλαίσιο ενός Έθνους αλλά στο πλαίσιο της Παγκόσμιας οικονομίας¹².

α) η διακοπή (ή επιβράδυνση) της συσσώρευσης του κεφαλαίου

Στη λογική αυτή, η ανεπαρκής καταναλωτική ζήτηση και η συνακόλουθη υπεράνπτυξη του τομέα παραγωγής μέσων παραγωγής σε μια χώρα δεν θα καταλήξει αργά ή γρήγορα να φρενάρει τη συσσώρευση του κεφαλαίου, όπως συνήθως παρουσιάζεται από τη σχετική βιβλιογραφία, γιατί η αντίφαση αυτή μπορεί κάλλιστα να επιλύεται μέσω του διεθνούς εμπορίου στο πλαίσιο της διεθνούς κοινότητας. Η ανεπαρκής καταναλωτική ζήτηση ωστόσο αποτελεί παράγοντα κρίσης μόνο όταν η τάση αρχίζει να εκδηλώνεται σε παγκόσμια κλίμακα. Συνεπώς, η επικύρωση της παραγωγής μιας χώρας από την κοινωνική ζήτηση χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες σε μια μακροχρόνια βάση (άρα και η σταθερότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια χώρα) προαπαιτεί μεταξύ άλλων **την ελαχιστοποίηση**

των κινδύνων υποκατανάλωσης όχι στο εθνικό πλαίσιο αλλά στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας.

Σε ένα σύστημα διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, από την άλλη, όπου οι διάφορες χώρες διενεργούν μεταξύ τους εκτεταμένες εμπορικές συναλλαγές, και τα εμπορεύματα δεν πωλούνται στις αξίες τους αλλά σε αγοραίες τιμές, είναι ζήτημα καθαρά τύχης, αν το συνολικό κέρδος που εμπεριέχεται στη τιμή πώλησης των εμπορευμάτων μιας χώρας θα συμπέσει με την υπεραξία και το κέρδος που έχει παραχθεί στις διάφορες σφαίρες της εγχώριας παραγωγής. Υπ' αυτή την έννοια, το ποσοστό κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας δεν ταυτίζεται, όπως συνήθως παρουσιάζεται από τη σχετική βιβλιογραφία, με τη μάζα της υπεραξίας που αποσπάται αποκλειστικά και μόνο εντός των εθνικών συνόρων προς τη συνολική αξία του καταβεβλημένου κεφαλαίου, και άρα η εξέλιξη του δεν συναρτάται αποκλειστικά και μόνο από τις μεταβολές της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και τις συνθήκες παραγωγής της υπεραξίας στο εθνικό περίγυρο. Σε ένα σύστημα διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, το κέρδος του συνολικού κεφαλαίου μιας χώρας ταυτίζεται με τη μάζα από την παγκόσμια παραγόμενη υπεραξία που το συγκεκριμένο κεφάλαιο καταφέρει να αποσπά ανάλογα με τη θέση του στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων. Ως εκ τούτου, η εξέλιξη του μέσου ποσοστού κέρδους των κεφαλαίων μιας χώρας (άρα και η συσσώρευση του κεφαλαίου) συναρτάται από το συνδυασμό δύο κυρίως παραμέτρων: α) από τις μεταβολές **του ποσοστού εκμετάλλευσης και της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου που τείνουν να διαμορφώνονται στην πλειοψηφία των άλλων χωρών** και β) από τη δυνατότητα κάθε ξεχωριστού κεφαλαίου να αποσπά **μια μεγαλύτερη μάζα της υπεραξίας από εκείνη που αντιστοιχεί σε αυτό, ως υποπολλαπλάσιο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου** (υπερκέρδη κ.λ.π.).

Στο πλαίσιο της θεωρητικής σύλληψης μια οικονομία εισέρχεται σε μια φάση κρίσης, η οποία διεγείρει την εμφάνιση μαζικής ανεργίας κάτω από δύο διαφορετικές περιστάσεις, όταν:

- β)** η όξυνση των κοινωνικών αγώνων σε διάφορες χώρες κάνει να εκδηλωθεί μια πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή μια τάση υποκατανάλωσης σε διεθνή κλίμακα¹³. Μια ενδεχόμενη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας δεν θα αφήσει ανεπηρέαστους τους όρους κερδοφορίας κάθε ξεχωριστού εθνικού κεφαλαίου (άρα και τους ρυθμούς ανάπτυξής του). Οι πληθωριστικές πιέσεις που θα δημιουργηθούν στην προσπάθεια των επιχειρήσεων να διατηρήσουν το ποσοστό κέρδους τους σταθερό, αλλά και ο περιορισμός της ενεργούς ζήτησης ως απόρροια της αναστολής των επενδύσεων σε κάποιες χώρες θα θέσει (*ceteris paribus*) αργά ή γρήγορα υπό αμφισβήτηση το ποσοστό κέρδους (άρα και την ανάπτυξη του κεφαλαίου) σε όλες σχεδόν τις χώρες.

Παρομοίως, η εκδήλωση μιας εμφανούς τάσης υποκατανάλωσης στις περισσότερες οικονομίες (δηλαδή υστέρηση των αυξήσεων των πραγματικών μισθών έναντι της προσόδου της παραγωγικότητας της εργασίας) θα καταλήξει να «φρενάρει» την κεφαλαιακή συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα. Η διεθνής οικονομική ύφεση θα πλήξει ακόμα και εκείνες τις χώρες, στις οποίες μέχρι και την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης η εργατική κατανάλωση επεκτεινόταν με ταχείς ρυθμούς ανάλογους με εκείνους της παραγωγικότητας της εργασίας. Και αυτό γιατί η προοδευτική συρρίκνωση της παγκόσμιας αγοράς θα οδηγήσει σε μια μείωση των εξαγωγών και σε μια συστολή της ζήτησης που στηρίζεται στο εξωτερικό, με αρνητικές επιδράσεις στους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης των διαφόρων χωρών. Οι δυσκολίες διεξόδου των αγορών θα ενταθούν σε όλες τις χώρες όπως και ο διεθνής ανταγωνισμός. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αλλάζουν «οι όροι του παιχνιδιού», η υστέρηση της εργατικής κατανάλωσης έναντι της παραγωγικότητας της εργασίας εμφανίζεται ως εφόδιο για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μιας οικονομίας, γεγονός που οδηγεί στον ακρωτηριασμό της παγκόσμιας αγοράς.

β) όταν οι κοινωνικοί αγώνες σε εγχώρια βάση έρχονται σε σύγκρουση με τις ισχύουσες θεσμικές μορφές στο εσωτερικό μιας οικονομίας, οι οποίες κατά το παρελθόν εξασφάλιζαν τη διατήρηση ή τη βελτίωση της θέσης του συγκεκριμένου κεφαλαίου στη διεθνή αγορά. Η *απώλεια της θέσης του κεφαλαίου της στη διεθνή κλίμακα ιεράρχησης των κεφαλαίων* προκαλείται κάτω από την επίδραση του συνδυασμού δύο παραμέτρων: α) όταν η πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων σε συνδυασμό με τις μεταβολές της αξίας της εργατικής δύναμης σε εγχώρια βάση υστερεί έναντι των αντίστοιχων αλλαγών που συντελούνται στις άλλες χώρες (σχετική μείωση του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας στη χώρα αυτή σε σύγκριση με τις διεθνείς τάσεις)¹⁴, β) όταν σημειώνεται μια σχετικά μεγαλύτερη αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου σε σύγκριση τις αντίστοιχες αλλαγές που σημειώνονται στις ανταγωνίστριες χώρες. Υπ' αυτές τις συνθήκες το συγκεκριμένο κεφάλαιο δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις επιταγές του διεθνούς ανταγωνισμού (ως προς το βαθμό τεχνολογικής προσαρμογής, τα επίπεδα παραγωγικότητας, το κόστος εργασίας, την εξοικονόμηση του σταθερού κεφαλαίου κ.λ.π), με αποτέλεσμα να χάνει προοδευτικά είτε το μερίδιο του στην αγορά είτε να μειώνεται το ποσοστό κέρδους του, ή και τα δύο μαζί.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, όταν η διεθνής οικονομική συγκυρία είναι δυσμενής (είτε λόγω της πτώσης του ποσοστού κέρδους είτε λόγω της ανεπάρκειας της καταναλωτικής ζήτησης), δε θα αντιμετωπίζουν προβλήματα αναγκαστικά όλες οι χώρες, ορισμένες θα εξακολουθούν να αναπτύσσονται με ταχείς

ρυθμούς, καθώς θα βελτιώνουν τη θέση τους στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Μέσα σε ένα δυσοίωνα διεθνές περιβάλλον, κάθε κεφάλαιο ξεχωριστά έχει τη δυνατότητα να διατηρεί (αν όχι να βελτιώνει το ποσοστό του κέρδους ή το μερίδιο του στην αγορά αν καταφέρει να διατηρεί ή να βελτιώνει τη θέση του στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων¹⁵. Για παράδειγμα αυτό μπορεί να συμβεί όταν, όπως ανέφερα προηγουμένως η πρόοδος της παραγωγικότητας της εργασίας στις σφαίρες εγχώριας παραγωγής σε συσχέτιση με την αύξηση των πραγματικών μισθών να υπερκαλύπτει τις αντίστοιχες μεταβολές που σημειώνονται στις άλλες χώρες (αύξηση ποσοστού εκμετάλλευσης εργασίας).

Σύμφωνα με αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, λοιπόν, η μείωση του ποσοστού εκμετάλλευσης σε μια χώρα, σε σύγκριση με τα διεθνή δεδομένα δεν αποτελεί παράγοντα κρίσης της κεφαλαιακής συσσώρευσης για τους λόγους που συνήθως αναφέρονται συνήθως στη σχετική βιβλιογραφία, επειδή **δηλαδή τείνει να μειώνεται η συνολική μάζα της παραγόμενης υπεραξίας στο εσωτερικό μιας χώρας προς τη συνολική αξία του καταβλημένου κεφαλαίου, δηλαδή το μέσο ποσοστό κέρδους** (βλέπε θεωρίες πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, Α. Lipietz από θεωρητικούς της Ρύθμισης κ.α). Αλλά γιατί η εξέλιξη αυτή ανάλογα με την πολιτική τιμών που θα ακολουθεί θα οδηγήσει είτε στη σχετική αύξηση των τιμών των εγχωρίων προϊόντων και άρα στην απώλεια της διεθνούς ανταγωνιστικότητας και ενός τμήματος του μεριδίου της αγοράς, είτε αν επιλεγεί μια πολιτική σταθερών τιμών στην κάμψη του ιδιαίτερου ποσοστού κέρδους που απολαμβάνει το συγκεκριμένο κεφάλαιο ή και στα δύο μαζί.

Ωστόσο σε αυτό το σημείο θα ήθελα να επισημάνω ότι μεταξύ της πρώτης και δεύτερης προσέγγισης για την καπιταλιστική ανάπτυξης υφίσταται μια σημαντική διαφορά, καθώς η τελευταία αποδίδει μεταξύ των άλλων καθοριστική σημασία σε μια σειρά ακόμη παραμέτρων που πηγάζουν από τους συσχετισμούς των κοινωνικών δυνάμεων στο εσωτερικό των άλλων χωρών και συνδέονται στενά με τον παγκόσμιο χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος (κάμψη του ποσοστού εκμετάλλευσης της εργασίας ή της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου στην πλειοψηφία των άλλων χωρών κ.λ.π.).

Στο πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, επίσης, καθοριστικό ρόλο για την πρόοδο των επενδύσεων και κατά συνέπεια για την αύξηση της συνολικής απασχόλησης στο εσωτερικό μιας οικονομίας αποδίδεται στους παράγοντες που προσδιορίζουν τη διεθνή **ανταγωνιστικότητα** όπως η εξέλιξη του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος (δηλαδή η παραγωγικότητα της εργασίας σε σύγκριση με τους πραγματικούς μισθούς), αλλά και οι μεταβολές του κόστους του κεφαλαίου ανά μονάδα προϊόντος (το αντίστροφο της παραγωγικότητας του κεφαλαίου) σε σύγκριση με τις διεθνείς τάσεις. Σύμφωνα με αυτή τη λογική **ο υψηλός βαθμός τε-**

*χνολογικής προσαρμογής μιας προσδιορίζει οικονομίας, όπως πολύ σωστά συνάγεται από τις έρευνες του ΟΟΣΑ την εξέλιξη της απασχόλησης σε μια χώρα, γιατί μέσω αυτής προάγεται η διεθνής ανταγωνιστικότητα της εγχώριας Παραγωγής, και συνακόλουθα διεγείρεται η «εξωτερική» ζήτηση, η οποία με τη σειρά της οδηγεί (ceteris paribus) στην αύξηση των επενδύσεων και της απασχόλησης. Εκτός, όμως, από το βαθμό τεχνολογικής προσαρμογής μιας οικονομίας και τις συνακόλουθες διαφορές στα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας ανάμεσα στις διάφορες χώρες, όπως πολύ σωστά υπογραμμίζεται από τις ερμηνείες της ανεργίας με άξονα αναφοράς την παγκοσμιοποίηση, η εξέλιξη της απασχόλησης σε μια χώρα εξαρτάται επίσης και από τις παρατηρούμενες μεταξί των διαφόρων οικονομιών διαφορές στην αξία **της εργατικής δύναμης**.*

β) Η τεχνολογική πρόοδος και ο χρόνος εργασίας

Πίσω από την κρίση της απασχόλησης όμως (και συνακόλουθα πίσω από την ανεργία), δεν βρίσκεται μόνο η διακοπή ή η επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, αλλά όπως πολύ σωστά υποστηρίζουν οι θεωρίες τεχνολογικής ανεργίας αλλά και οι μαρξικές και μαρξιστικές αναλύσεις περί εφεδρικού στρατού, ανεργία προκαλεί επίσης (ceteris paribus) και ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός των επιχειρήσεων. Με άλλα λόγια, ο ρυθμός υποκατάστασης της εργασίας από μηχανές αποτελεί μια ακόμη παράμετρο που προσδιορίζει αρνητικά το επίπεδο απασχόλησης και κατ' επέκταση το επίπεδο ανεργίας σε μια χώρα. Τέλος, οι μεταβολές της απασχόλησης εξαρτώνται επίσης και από τη διάρκεια του εργάσιμου χρόνου, με την προϋπόθεση όμως ότι αναφερόμαστε σε κλάδους παραγωγής ή οικονομίες που δεσπόζει η μισθιακή σχέση και οι «άτυπες» μορφές απασχόλησης είναι σχετικά περιορισμένες (μισθός με το κομμάτι, μαύρη εργασία, κ.λ.π.)¹⁶.

Συνοπτικά, οι τάσεις της απασχόλησης (και κατ' επέκταση της ανεργίας)¹⁷ προσδιορίζονται καθοριστικά από το συνδυασμό τριών κυρίως παραμέτρων: α) *από τους ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης σε μια χώρα*, οι οποίοι σύμφωνα με την αντίληψη που επικρατεί εδώ συναρτάται κυρίως, *πρώτον από την εκδήλωση ή όχι μιας ανεπαρκούς καταναλωτικής ζήτησης ή μιας πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας, και δεύτερον από το δυνατότητα ή όχι διατήρησης της θέσης στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας (διατήρηση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας, σταθερότητα μέσου ποσοστού κέρδους των κεφαλαιών της συγκεκριμένης χώρας)*, β) *από το ρυθμό υποκατάστασης της εργασίας από μηχανές*, ο οποίος ουσιαστικά δηλώνει τον αριθμό των ατόμων που απομακρύνονται από την παραγωγική διαδικασία λόγω της εφαρμογής των νέων τεχνολογιών, γ) *από το χρόνο εργασίας*.

Σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, λοιπόν, το σημερινό *υφεσιακό κλίμα* και η διάχυση *των νέων τεχνολογιών* σε όλους τους κλάδους της οικονομικής δραστηριότητας προκαλούν μια σημαντική μείωση της απασχόλησης και κατ' επέκταση αύξηση της ανεργίας. Αν οι τάσεις αυτές εξακολουθήσουν να ισχύουν και στο απώτερο μέλλον, η ανεργία θα προσλάβει τρομακτικές διαστάσεις, αν οι κυβερνήσεις δεν λάβουν δραστικά μέτρα για την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος. Σήμερα δε φαίνεται να αναδύεται κάποια άλλη λύση από αυτή που στοιχειοθετείται με *το αίτημα της επαναδιαπραγμάτευσης του χρόνου εργασίας*.

Το τελευταίο μας φέρνει αναπόφευκτα μπροστά στο πολυσυζητημένο ζήτημα της μείωσης του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας για την αντιμετώπιση της μαζικής ανεργίας. Μετά τις πρόσφατες ανακοινώσεις της γαλλικής και ιταλικής Κυβέρνησης, ότι στα επόμενα χρόνια θα προχωρήσει στη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας (σε 35 ώρες) χωρίς αντίστοιχη μείωση των αποδοχών, πολλοί υπήρξαν οι επικριτές αλλά και υποστηρικτές μιας τέτοιας απόφασης. Τα επιχειρήματα που αναπτύσσονται και από τις δύο πλευρές είναι πολλά και ισχυρά. Εκείνο που θα ήθελα να επισημάνω εδώ, όμως, είναι ότι η μείωση των ωρών εργασίας δεν ευεργετεί μόνο τον κόσμο της εργασίας αλλά και τον κόσμο του κεφαλαίου. Η μείωση των ωρών εργασίας δε θα προσφέρει μόνο μια «ανάσα» στο πρόβλημα της ανεργίας, αλλά είναι πιθανό να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την οικονομική ανάκαμψη, αφού ο περιορισμός της ανεργίας και η συνακόλουθη αύξηση του συνολικού χρηματικού εισοδήματος των εργαζομένων θα ενισχύσει την καταναλωτική ζήτηση, που έχει συμπιεστεί σήμερα σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας της επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, γεγονός πάνω στον οποίο φαίνεται να «σκοντάφτει» η συσσώρευση του κεφαλαίου σε διεθνή σχεδόν κλίμακα κατά τη σύγχρονη περίοδο. Όσον αφορά δε στην ανταγωνιστικότητα ή τις συνθήκες κερδοφορίας των κεφαλαίου, κατά πάσα πιθανότητα δε θα υπάρξουν σοβαρές «κυρώσεις» για τις οικονομίες που θα προχωρήσουν στη υιοθέτηση ενός τέτοιου μέτρου (μείωση των ωρών εργασίας χωρίς μείωση των αποδοχών), αν υπάρξει μια γενικευμένη υιοθέτηση του μέτρου αυτού σε πολλές χώρες. ή αν το μέτρο αυτό εφαρμοστεί στο πλαίσιο μιας συμφωνίας με τους εργαζόμενους για αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Επιπλέον και το σημαντικότερο η μείωση των ωρών εργασίας ευνοεί μακροπρόθεσμα τα συμφέροντα του κόσμου του κεφαλαίου, αφού η αυξανόμενη ανεργία και οικονομική εξαθλίωση του κόσμου της εργασίας που προαναγγέλλει η διάχυση των νέων τεχνολογιών μέσα στο σημερινό υφεσιακό κλίμα μπορεί να οδηγήσει σε μια γενικευμένη κρίση νομιμοποίησης των καπιταλιστικών σχέσεων στην έσχατη κρίση της κοινωνίας της αγοράς.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ

Πίνακας Α.1

ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ ΤΟΥ ΟΟΣΑ 1971-1994

Χώρας	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
Ιαπωνία	1,2	1,4	1,3	1,4	1,9	2	2	2,2	2,1	2	2,2	2,4	2,6	2,7	2,6	2,8	2,8	2,5	2,3	2,1	2,1	2,2	2,5	2,9
ΗΠΑ	5,8	5,5		4,8	5,5	8,3	7,6	6,9	6,5	7	7,5	9,5	9,5	7,4	7,1	6,9	6,1	5,4	5,2	5,4	6,6	7,3	6,7	
Γαλλία	2,7	2,8		2,7	2,8	4	4,4	4,9	5,2	5,9	6,3	7,4	8,1	8,3	9,7	10,2	10,4	10,5	10	9,4	8,9	9,4	10,3	11,5 12,3
Αγγλία	2,8	3,1	2,2	2,1	3,2	4,8	5,2	5,1	4,6	5,6	9	10,4	11,2	11,1	11,5	11,6	10,4	8,3	6,1	5,5	7,9	9,7	10,3	9,6
Καναδά	6,1	6,2	5,5	5,3	6,9	7,1	8,1	8,3	7,4	7,5	7,5	10,9	11,8	11,2	10,7	9,5	8,8	7,7	7,5	8,1	10,2	11,2	11,2	10,3
Ελλάδα	3,1	2,1	2	2,1	2,3	1,9	1,7	1,8	1,9	2,8	4	5,8	7,9	8,1	7,8	7,4	7,4	7,7	7,5	7,0	7,7	8,7	9,7	9,6
Αυστραλία	1,9	2,6	2,3	2,7	4,5	4,7	5,6	6,1	5,8	5,9	5,6	6,7	9,8	8,5	7,8	7,9	7,8	6,8	5,9	7,2	9,7	10,8	11,0	9,4
Βέλγιο	1,8	2,3	2,4	2,5	4,5	5,9	6,7	7,2	7,5	7,9	10,2	11,9	13,2	13,2	12,3	11,6	11,3	10,3	9,3	8,7	9,3	10,3	12,0	
Δανία	1,1	0,9	0,9	3,5	4,9	6,3	7,3	8,3	6	6,5	10,3	11	11,4	8,5	7,3	5,5	5,4	6,5	8,1	8,3	9,1	9	10,7	8
Λουξεμβούργο	5,3	6,3	6,2	5,3	5,8	6,6	7	7,1	7,6	7,5	7,8	8,4	9,3	9,9	10,1	10,9	11,8	11,8	11,8	11,2	10,8	11,4		
Νορβηγία	0,8	1,6	1,5	1,5	2,3	1,7	1,4	1,8	2	1,6	2	2,6	3,4	3,1	2,6	2,0	2,1	3,2	4,9	5,2	5,5	5,9	6,0	5,4
Ισπανία					4,4	5,1	6,8	8,4	11,1	13,8	15,6	17	19,7	21,1	20,8	20,1	19,1	16,9	15,9	16	18,1	22,4	23,8	
Τουρκία	6,4	6	6,4	6,9	7,2	8,5	9,6	9,6	8,4	7,9	6,9	6,8	7,5	7,4	6,9	7,7	8,1	8,2	8,4	7,8	7,7	7,9	7,5	7,9

Πηγή: ΟΟΣΑ

Πίνακας Α.2
Εργατικό δυναμικό και Ανεργία στην Ελλάδα 1983-1996

ΕΤΟΣ	ΑΠΟΛΥΤΑ ΜΕΓΕΘΗ		ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ				ΠΟΣΟΣΤΟ		ΔΕΙΚΤΕΣ	
	ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΕΡΓΩΝ	ΑΠΟΛΥΤΕΣ		ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΕΣ		ΑΝΕΡΓΙΑΣ		ΕΡΓ.ΔΥΝΑΜ	ΑΝΕΡΓΟΙ
			ΕΡΓ.	ΑΝΕΡΓΩΝ	ΕΡΓ.	ΑΝΕΡΓΩΝ				
			ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ		ΔΥΝΑΜΙΚΟΥ				1983=100	
1983	3658030	300187	8,21	100,0		100,0				
1984	3708115	312973	50095	12786	1,4	4,3	8,44		101,4	104,3
1985	3744823	302501	36708	-10472	1,0	-3,3	8,08		102,4	100,8
1986	3736139	285655	-8684	-16846	-0,2	-5,6	7,65		102,1	95,2
1987	3882959	285512	146820	-143	3,9	-0,1	7,35		106,1	95,1
1988	3960744	301390	77785	15878	2,0	5,6	7,61		108,3	100,4
1989	3966815	295921	6071	-5469	0,2	-1,8	7,46		108,4	98,6
1990	4000213	281157	33398	-14764	0,8	-5,0	7,03		109,4	93,7
1991	3931536	301099	-68677	19942	-1,7	7,1	7,66		107,5	100,3
1992	4034329	349828	102793	48729	2,6	16,2	8,67		110,3	116,5
1993	3990655	396158	-35274	46330	-0,9	13,2	9,91		109,3	132,0
1994	4061754	401941	62699	5783	1,6	1,5	9,90		111,0	133,9
1995	4115563	422764	53809	20823	1,3	5,2	10,27		112,5	140,8
1996	4176801	444174	61238	21410	1,5	5,1	10,6		114,2	148,0

Πηγή: Εργενες Εργατικού Δυναμικού, ΕΣΥΕ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- ¹ Η σταθερότητα του ποσοστού ανεργίας μεταξύ των δύο τελευταίων δεκαετιών δηλώνει ουσιαστικά την ανοδική τάση του ποσοστού ανεργίας από τις αρχές της δεκαετίας του '90, η οποία ακολουθεί μετά την μικρή αλλά σταθερή πτώση του που σημειώνεται σε όλες σχεδόν τις χώρες προς τα τέλη της δεκαετίας του '80.
- ² Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε εδώ ότι το επίπεδο ανεργίας στις διάφορες χώρες κινείται σε υψηλότερα επίπεδα από εκείνα που εμφανίζουν τα στατιστικά στοιχεία, καθώς στα τελευταία δεν εμφανίζεται ένας σημαντικός αριθμός ανέργων, οι οποίοι απογοητευμένοι από τις δυσκολίες να βρουν μια εργασία απομακρύνονται από την αγορά εργασίας αλλά και ένας σημαντικός αριθμός μερικώς απασχολούμενων που παραμένουν σε θέσεις μη πλήρους απασχόλησης αναγκαστικά.
- ³ Υπενθυμίζεται ότι σύμφωνα με την κεϋνσιανή θεωρία το φαινόμενο του πληθωρισμού δεν μπορεί να συμβαδίζει με την εμφάνιση μαζικής ανεργίας.
- ⁴ Οι σύγχρονες θεωρίες που διαμορφώθηκαν για την ερμηνεία της ανεργίας παρουσιάζονται σε αρκετά έργα, μεταξύ άλλων πολλών βλέπε συλλογική μελέτη των Δεδουσόπουλου Α., (επιστημονικός υπεύθυνος), Φωτεινοπούλου Κ., Κεραμίδου Ι., *«Κοινωνικές Προϋποθέσεις της απασχόλησης και της ανεργίας»*, κατά ανάθεση του Υπουργείου ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών 1997
- ⁵ Βλέπε προηγούμενη υποσημείωση ο.π.
- ⁶ Βλέπε Μ. Χλέτσος, *«Η πολιτική απασχόλησης ως συνδυασμός κρίσης της αναπαραγωγικής με την παραγωγική διαδικασία»*, Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας - ΓΣΕΕ, διπλό τεύχος 8-9 Οκτώβριος 1996- Μάρτιος 1997, καθώς επίσης και τη συλλογική μελέτη των Δεδουσόπουλος Α., (επιστημονικός υπεύθυνος), Φωτεινοπούλου Κ., Κεραμίδου Ι., *«Κοινωνικές Προϋποθέσεις της απασχόλησης και της ανεργίας»*, ο.π.
- ⁷ Βλέπε σχετικές μελέτες του OECD JOBS STUDY 1996, καθώς επίσης και Αντιγόνη Λυμπεράκη, *«Η κρυφή γοητεία της ριζοσπαστικής μυωπίας»*, άρθρο στην Κυριακάτικη Αυγή 2 Νοεμβρίου 1997.
- ⁸ Οι απόψεις αυτές αναπτύχθηκαν σε σεμινάριο που διοργανώθηκε από την Τράπεζα της Ελλάδος στην Αθήνα σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας Οικονομικής Πολιτικής (CEPR) του Λονδίνου, με θέμα «Το πρόβλημα της ανεργίας στην Ευρώπη», 1997, βλέπε σχετικό άρθρο της Ελίζα Παπαδάκη, *«Πως θα καταπολεμήσουμε την «επαίσχυνη ανεργία» στην Ευρώπη»*, στη Κυριακάτικη Αυγή 1 Ιουνίου 1997.
- ⁹ J. Rifkin, *«Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της»*, (ελλ.μετάφρ), εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1996.
- ¹⁰ Βλέπε την παρουσίαση των απόψεων και την κριτική που ασκείται σε αυτή την προσέγγιση από τους Α. Λυμπεράκη και τον Ευκλείδη Τσακαλώτο, στη σειρά άρθρων τους *«Αμφισβητώντας την ΤΙΝΑ (There Is No Alternative)»*, που δημοσιεύθηκαν στα Ενθέματα της Κυριακάτικης Αυγής (18 Μάη, 1 Ιούνη, 15 Ιούνη 1997). Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και η κριτική που ακολούθησε, ως απάντηση στα άρθρα αυτά, από τον Γιάννη

Καλογήρου, «Η αποκάλυψη του μυστηρίου της ΤΙΝΑ (I)», ενθέματα Κυριακάτικης Αυγής 21 Σεπτεμβρίου 1997.

- 11 Βλέπε Διδακτορική διατριβή *«Η μορφή ρύθμισης της σχέσης μισθωτής εργασίας και η συσσωρευση του κεφαλαίου στην Ελλάδα μεταπολεμικά»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1996, καθώς και Ι. Κεραμίδου, *«Ο ρόλος των διεθνών οικονομικών σχέσεων στην οικονομική ανάπτυξη»*, Τετράδια εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου (υπό έκδοση).
- 12 Βλέπε επίσης G. Serafetinidis et Z. Demathas, *«Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly»*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.
- 13 Ο τύπος της αντίφασης (πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους ή ανεπαρκής καταναλωτική ζήτηση) πάνω στην οποία θα καταλήξει να «σκοντάψει» συσσωρευση του κεφαλαίου στους κόλπους της διεθνούς κοινότητας εξαρτάται από το προηγούμενο σύστημα ρύθμισης που ίσχυε στις διάφορες οικονομίες.
- 14 Στην περίπτωση που η εξέλιξη του ποσοστού εκμετάλλευσης στο πλαίσιο μιας χώρας (η πρόοδος των κανόνων παραγωγής σε συνδυασμό με τις αλλαγές στους κανόνες κατανάλωσης) αποκλίνει από τις αντίστοιχες διεθνείς τάσεις, τότε το κεφάλαιο στην χώρα αυτή θα σταματήσει να αμείβεται με το συνηθισμένο ποσοστό κέρδους, καθώς οι τιμές παραγωγής θα αποκλίνουν είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω από τις αγοραίες τιμές, ανοίγοντας έτσι τη δυνατότητα για «πρόσθετα κέρδη ή ζημιές», ή για ένα μεγαλύτερο ή μικρότερο μερίδιο στην αγορά.
- 15 Η θέση του συνολικού κεφαλαίου μιας χώρας στη διεθνή ιεραρχία των κεφαλαίων περιγράφει ουσιαστικά κάτω από ποίους όρους σε σύγκριση με τις διεθνείς εξελίξεις, το συγκεκριμένο κεφάλαιο χρησιμοποιεί και εκμεταλλεύεται την εργατική δύναμη των εργαζομένων που εκμισθώνει (τεχνικές εντάσεως εργασίας ή κεφαλαίου, προηγμένη ή όχι τεχνολογία, ψηλή ή χαμηλή οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, διάρκεια εργάσιμης μέρας, ψηλά ή χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, βαθμός εντατικότητας της εργασίας, μισθοί, κοινωνικές παροχές κ.λ.π.), από τις οποίες προδιαγράφεται κατά ένα μεγάλο μέρος το ποσοστό κέρδους του, η διεθνής ανταγωνιστικότητα και κατά συνέπεια το μερίδιό του στη διεθνή αγορά.
- 16 Η επιβράδυνση του ρυθμού συσσωρευσης του κεφαλαίου, ο ρυθμός υποκατάστασης της εργασίας από μηχανές όπως και ο χρόνος εργασίας, αναγνωρίζονται από αρκετούς ερευνητές ως προσδιοριστικοί παράγοντες της απασχόλησης. Βλέπε μεταξύ άλλων Η. Ιωακείμογλου, *«Οι καθοριστικοί παράγοντες της απασχόλησης, Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας»* ΓΣΕΕ, τευχ. 5, 1996, καθώς επίσης και το άρθρο του ιδίου με θέμα *«Βιομηχανική απασχόληση: ο μηχανισμός της κρίσης»*, Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας ΓΣΕΕ, διπλό τεύχος 8-9 Οκτώβριος 1996-Μάρτιος 1997. Ωστόσο είναι γεγονός ότι όταν η κρίση της ανεργίας προέρχεται από την κάμψη των ρυθμών κεφαλαιακής συσσωρευσης, αυτή αποδίδεται συνήθως στην κάμψη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου, η οποία συναρτάται από μια σειρά παράγοντες όπως η εξέλιξη της παραγωγικότητας της εργασίας, του μέσου πραγματικού μισθού, της παραγωγικότητας του κεφαλαίου κ.λ.π. Ως εκ τούτου, η κρίση της κεφαλαιακής συσσωρευσης αποδίδεται ουσιαστικά στο συσχετισμό των κοινωνικών δυνάμεων που διαμορφώνονται στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας. Η υιοθέτηση του εθνικού χώρου ως πλαίσιο αναφοράς για τους λόγους που έχω εξηγήσει προηγουμένως καθιστά τις ανωτέρω αναλύσεις ανεπαρκείς. Υπ' αυτή την έννοια, η ανάλυση για την κρίση της απασχόλησης σε μια χώρα που επιχειρήθηκε εδώ διαφοροποιείται ως προς το σημείο αυτό με τις άλλες προσεγγίσεις.

- ¹⁷ Το ποσοστό ανεργίας σε μια χώρα δεν καθορίζεται μόνο από την απασχόληση αλλά εξίσου και από το ύψος του εργατικού δυναμικού. Στο πλαίσιο αυτής της διάλεξης, εστιάζονται κυρίως στους προσδιοριστικούς παράγοντες της ζήτησης εργασίας και όχι σε εκείνους της προσφοράς εργασίας, καθώς ένα τέτοιο εγχείρημα υπερβαίνει τις δυνατότητες και τους στόχους της εισήγησης μου.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- **Aboites J.**, «*Industrialisation et developpement agricole au Mexique: une analuse du regime d'accumulation de long terme (1939-1985)*», CEPREMAP No 8727, Juillet 1987.
- **Aglietta M.**, «*Regulation et crise du Capitalisme, l' experience des Etats-Unis*», Calman-levy, 1976.
- **Aglietta M., Brender A.**, «*Les metamorphoses de la Societe Salariale, La France en projet*», ed. Calman-levy, 1984.
- **Barrere A.**, «*La crise n'est pas ce que l' on croit*», ed. Economica, 1981.
- **Barrere A.**, (επίβλεψη), «*Keynes aujourd' hui: theories et politiques*», ed. Economica 1985.
- **Basle M., Vidal J.-F.**, «*Quand les crises durent ...*», ed. Economica, Paris 1984.
- **Βαϊτσος Κ., Γιαννίτσης Τ.**, «*Τεχνολογικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*», εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987.
- **Benassy J.P., R.Boyer, R.M. Gelpi, A.Lipietz, J.Mistral, J.Munoz, C.Ominami**, «*Approches de l' inflation, l'exemple francais*», CEPREMAP-CORDES, 1977.
- **Βεργόπουλος Κ.**, «*Η απο-ανάπτυξη σήμερα; Δοκίμιο για τη δυναμική της στασιμότητας στη Νότια Ευρώπη*», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1986.
- **Bertrand H.**, «*Le regime central d'accumulation de l'apres-guerre et sa crise*», Critiques de l' Economie Politique, No. 7-8, Nouvelle Serie, 1979.
- **Boyer R., Mistral J.**, «*Accumulation, inflation, crises*», puf, Paris 1978.
- **Boyer R.**, «*La crise actuelle: une mise en perspective historique*», Critiques de l' Economie Politique, No. 7-8, Nouvelle Serie, 1979.
- **Boyer R., Mistral J.**, «*Entre l'etat et le marche, conjuguier l'economique et le social*», p. 120, CEPREMAP, 1984.
- **Boyer R.**, «*Rapport salarial, accumulation et crise:1968-1982*», n 137, CEPREMAP, 1984.
- **Boyer R.**, «*Capitalismes fin de siecle*», ed. PUF, Paris 1986.
- **Boyer R.** (sous la direction), «*Flexibilite du travail en Europe*», la Decouverte, Paris, 1987.
- **Boyer R.**, «*Η θεωρία της Ρύθμισης*», μετάφραση Δουράκης Γ., εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988.
- **Braverman H.**, «*Travail et capitalisme monopoliste, la degregation du travail au XXe siecle*», traduction D. Letellier-S. Niemetz, ed. Maspero.

- **Cassiers I.**, «*Croissance, crise et regulation en economie ouverte*», La Belgique entre les deux guerres, ed. De Boeck Universite, Bruxelles 1989.
- **Centre d' Etudes Prospectives et d' Informations Internationales (CEPII)**, «*Economie mondiale 1980-1990: la fracture?*», editions Economica, 1984.
- **Clarke S.**, «*Overaccumulation, class struggle and the regulation approach*», Capital and Class, No 36, 1988.
- **Coriat B.**, «*Science, Technique et Capital*», editions du Seuil.
- **Coriat B., Boyer R.**, «*Marx, la technique eta la dynamique longue de l' accumulation*», CEPREMAP, No 158, 1985.
- **Γιαννίτσης Τ.**, «*Βιομηχανία, Ανάπτυξη και Κρίση*», εκδόσεις GUTENBERG, δεύτερη έκδοση, Αθήνα 1985.
- **Γεωργακοπούλου Β., Κουζής Γ.**, «*Σύνδεση αμοιβής παραγωγικότητας. Προβλήματα και προϋποθέσεις εφαρμογής. Ο ρόλος της συλλογικής διαπραγματεύσεως.*» INE- ΓΣΕΕ, Αθήνα 1993.
- **Γεωργακοπούλου Β.**, «*Ευελιξίες της Επιχείρησης και της Εργασίας*». INE - ΓΣΕΕ, Αθήνα 1996.
- **Δεδουσόπουλος Α.**, «*Οικονομική της Εργασίας*», Τόμος Α, Η προσφορά εργαίας, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1995.
- **Δεδουσόπουλος Α.**, «*Οικονομική Θεωρία, Δημόδης Φιλολογία και Εκλογικεύσεις: Η περίπτωση της μισθωτής απασχόλησης και της ανεργίας*», στο συλλογικό τόμο με τίτλο «*Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*», Ιδρυμα Σάκη Καράγιωργα Αθήνα 1993.
- **Δεδουσόπουλος Α.**, (επιστημονικός υπεύθυνος), Φωτεινοπούλου Κ., Κεραμίδου Ι., «*Κοινωνικές Προϋποθέσεις της απασχόλησης και της ανεργίας*», συλλογική μελέτη ανατεθείσα από το υπουργείο ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο 1997.
- **Δουκάκης Ν. Α.**, «*Εργασιακές σχέσεις, οικονομία και θεσμοί*», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- **Εμμανουήλ Α.**, «*Η άνιση ανταλλαγή*», μετάφραση Π. Ρυλμόν- Μ. Λυκούδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1980.
- **Ιωακείμογλου Η.**, «*Κόστος εργασίας ανταγωνιστικότητα και συσσώρευση κεφαλαίου στην Ελλάδα (1960-1992)*», Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Αθήνα 1993.
- **Ιωακείμογλου Η.**, «*Οι καθοριστικοί παράγοντες της απασχόλησης*, Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας» ΓΣΕΕ, τευχ. 5, 1996.
- **Ιωακείμογλου Η.**, «*Βιομηχανική απασχόληση: ο μηχανισμός της κρίσης*», Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας» ΓΣΕΕ, διπλό τεύχος 8-9 Οκτώβριος 1996- Μάρτιος 1997.
- **Ιωάννου Χ.**, «*Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα*», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 68, 1988.
- **Καλογήρου Γ.** «*Η αποκάλυψη του μυστηρίου της ΤΙΝΑ (Ι)*», ενθέματα Κυριακάτικης Αυγής 21 Σεπτεμβρίου 1997.
- **Κατσάνεβα Θ.**, «*Εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα*», εκδ. ΚΕΠΕ, Αθήνα 1983.
- **Κιντή Α.**, «*Ανάπτυξη της Ελληνικής βιομηχανίας*», εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1982.

- **Κομνηνού Ν.**, «Η πόλωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου», περιοδικό Θέσεις Ν.7, 1984.
- **Κοριά Μ.**, «Ο εργάτης και το χρονόμετρο, τειλορισμός-φορντισμός και μαζική παραγωγή», εκδ. Κομμούνα/Θεωρία, Αθήνα 1985.
- **Κουκιάδη Γ.**, «Συλλογικές εργασιακές σχέσεις», εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1981.
- **Κουκουλές Γ.**, «Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- **Κουκουλές Γ.**, «Ελληνικά συνδικάτα, οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση», εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- **Κουκουλές Γ.**, «Η συλλογική διαπραγμάτευση στην Ελλάδα», Συνδικαλιστική επιθεώρηση, Μάρτης 1985.
- **Ρυλμόν Λινάρδος Π.**, «Δυναμική της συσσώρευσης και δυναμική της κρίσης», Οικονομικός Ταχυδρόμος 3/3/1988.
- **Ρυλμόν Λινάρδος Π.**, «Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση του κεφαλαίου στην μεταπολεμική Ελλάδα», εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1992.
- **Lipietz A.**, «Αυταπάτες και θαύματα, προβλήματα του περιφερειακού φορντισμού», μετάφραση Γ. Δουράκης, εκδ. εξάντας, 1990.
- **Lipietz A.**, «La mondialisation de la crise generale du Fordisme: 1967-1984», Les temps modernes, n 459, Octobre 1984.
- **Lipietz A.**, «Derriere la crise: la tendance a la baisse du taux de profit», N.33, Revue Economique, 1982.
- **Lipietz A.**, «Crise et inflation pourquoi? L'accumulation intensive», ed. Maspero, Paris 1979.
- **Lipietz A.**, «Trois crises, metamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier», No 8528, CEPREMAP.
- **Λυμπεράκη Α.**, «Η κρυφή γοητεία της ριζοσπαστικής μυωπίας», άρθρο στην Κυριακάτικη Αυγή 2 Νοεμβρίου 1997.
- **Λυμπεράκη Α., Τσακαλώτο Ε.**, «Αμφισβητώντας την TINA (There Is No Alternative)», Ενθέματα της Κυριακάτικης Αυγής (18 Μάη, 1 Ιούνη, 15 Ιούνη 1997).
- **Λυμπεράκη Α.**, «Ευέλικτη Εξειδίκευση, Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1991.
- **Λυμπεράκη Α.**, «Η σύγκλιση που δεν έγινε, συγκριτικές οικονομικές επιδόσεις Ελλάδας- Ε-ΟΚ στη δεκαετία του '80», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.
- **Λυμπεράκη Α., Μουρίκη Α.**, «Η αθόρυβη επανάσταση, νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας», εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996.
- **Madeuf B., Michale C. A., Ominami C.**, «D' une crise internationale a une crise mondiale», Critiques de l' Economie Politique, No 26/27, 1984.
- **Madison A.**, «Les phases du developpement capitaliste», ed. Economica 1981.
- **Μάρξ Κ.**, «Το κεφάλαιο» (τόμ. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- **Μάρξ Κ.**, «Θεωρίες για την υπεραξία» (μέρη Ι, ΙΙ, ΙΙΙ), μετάφραση Π. Μαυρομμάτη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.
- **Marsden D.**, «Marches du travail, Limites sociales des nouvelles theories», ed. Economica, Paris 1989.

- **Mistral J.- Boyer R.**, «*Politiques économiques et sortie de crise*», CEPREMAP, No 126, Octobre 1983.
- **Μηλιός Γ.**, «Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός», εκδόσεις Εξάντας, σελ. 347, Αθήνα 1988.
- **Μηλιός Γ., Η. Ιωακείμογλου**, «Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών», σελ 94-96, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1990.
- **Μητσός Α.**, «Η ελληνική βιομηχανία στη διεθνή αγορά», εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1989.
- **Μουζέλης Ν.**, «Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική», εκδόσεις Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο 1987.
- **Μουζέλης Ν.**, «Νέο-ελληνική κοινωνία, όψεις υπανάπτυξης», Εξάντας, 2η Έκδοση, 1978.
- **Μοσκόβσκα Ν.**, «Θεωρίες για τις οικονομικές κρίσεις», εκδ. Κριτική 1988.
- **Μπουχάριν Ν.**, «Η πολιτική οικονομία του εισοδηματία», εκδ. Κριτική, 1988.
- **Ominami C.**, «*Le tiers monde dans la crise*», ed. La Decouverte, Paris 1986.
- **Palloix C.**, «*Proces de production et la crise du capitalisme*», ed. Maspero, Paris 1977.
- **Παπαδάκη Ε.**, «Πως θα καταπολεμήσουμε την "επαίσχυνη ανεργία" στην Ευρώπη», στη Κυριακάτικη Αυγή 1 Ιουνίου 1997.
- **Πετράκη Γ.**, «Κοινωνικοί συσχετισμοί και εργοδοτικές πολιτικές διαχείρισης και ελέγχου της εργασίας (1950-1993)», Μελέτες Ινστιτούτου εργασίας ΓΣΣΕ, Αθήνα 1996.
- **Rifkin J.**, «Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της», (έλλην. Μετάφραση), εκδόσεις Νέα σύνορα- Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
- **Roubine I.**, «*Essais sur la theorie de la valeur de Marx*», ed. Maspero.
- **G. Serafetinidis et Z. Demathas**, «*Notes on the problems of the state monopoly and the private sector under the perspective of the state monopoly*», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1989.
- **Χλέτσος Μ.**, «Η πολιτική απασχόλησης ως συνδέτικός κρίκος της αναπαραγωγικής με την παραγωγική διαδικασία», Τετράδια του Ινστιτούτου Εργασίας" ΓΣΕΕ, διπλό τεύχος 8-9 Οκτώβριος 1996- Μάρτιος 1997.